

“ОДОБ АЛ-ХАРБ ВА-Л-ШИЖОАТ” ХАРБ ИШИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i03.167>

*Тоиров Ақобир Олимжон ўғли,
Фанлар академияси
Тарих институти
кичик илмий ходими*

Аннотация. Ушбу мақолада Фахриддин Муборакшоҳнинг “Одоб ал-ҳарб ва-л-шижоат” (“Уруш ва ботирлик одоби”) асари мўғул босқинидан олдинги даврда туркийлар, форслар, ҳиндлар ва арабларнинг ҳарб иши ва тажрибасига оид муҳим манба сифатида кўрсатилади. Асарда шунингдек румликлар (Рим–Византия), чинликлар (Хитой) ва фаранглар (Франция ва умуман Европа халқлари)нинг ҳарбий тажрибаси насиҳат усулида баён қилинади. Муаллиф отлар ва уларнинг ҳарбий ишлатилиши, қурооллар ва асбоб-ускуналар, қўшин тузилиши ва ҳарбий маҳорат, ўрдугоҳ ташкилоти ва ҳарбий муҳандислик ҳамда қўшин таъминоти каби масалаларни бир бутун ҳолда ёритади.

Калит сўзлар: Фахриддин Муборакшоҳ, “Одоб ал-ҳарб ва-л-шижоат”, “Уруш ва ботирлик одоби”, саф кўриги, қуроол-яроғ, қўшин тузулиши, ҳарбий маҳорат, ўрдугоҳ, қўшин таъминоти.

Аннотация. В данной статье произведение Фахриддина Муборакшаха «Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат» (“Этикета войны и мужество”) рассматривается как важнейший источник по военному делу и опыту тюрок, персов, индийцев и арабов в период до монгольского нашествия. Также в произведении в назидательной форме описывается военный опыт румийцев (Рим-Византия), чинцев (Китай) и франков (Европа). Автор комплексно освещает такие вопросы, как использование лошадей в военном деле, вооружение и снаряжение, структура войск и боевое мастерство, организация лагеря, военная инженерия и снабжение армии.

Ключевые слова: Фахриддин Муборакшах, “Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат”, “Этикета войны и мужество”, смотр войск, вооружение, структура войск, военное мастерство, военный лагерь, снабжение войск.

Abstract. This article identifies Fakhriddin Mubarakshah’s work “Adab al-Harb wa-l-Shuja’at” (“The Etiquette of War and Valor”) as a crucial source regarding the military practices and experiences of the Turks, Persians, Indians, and Arabs in the pre-Mongol invasion period. The work also describes the military expertise of the Romans (Byzantine), the Chinese, and the Franks (Europeans) in a didactic (advisory) style. The author provides a comprehensive overview of topics such as the military use of horses, weaponry and

equipment, troop formation and tactical skills, camp organization, military engineering, and army logistics.

Keywords: Fakhriddin Mubarakshah, “Adab al-Harb wa-l-Shuja’at”, “The Etiquette of War and Valor”, military inspection, weaponry, troop structure, military skill, military camp, army logistics.

Кириш.Биринчи Уйғониш даври ўлароқ танилган 9 – 13-юзйиллик бошлари ҳақида сўз кетганда, энг аввало, ўлкамиз сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий турмушидаги ҳар томонлама юксалиш кўз олдимизга келади. Ушбу чоғда Турондан ташқари Эрон, Ҳиндистон, Араб дунёси ва Анадўлини бошқарган туркийларнинг куч-қудрати уларнинг ҳарб ишидаги маҳоратлари билан ҳам белгиланар эди. Бу эса, ўз ўрнида, ҳарб илми ривожланишини ҳам тақазо этарди. Мазкур босқичда ҳарб иши ва ботирликка бағишланган асарларнинг юзага келиши ҳам айнан шу жиҳат билан боғлиқ бўлгани шубҳасиз. Фахриддин Муборакшоҳнинг “Одоб ал-ҳарб ва-л-шижоат” (“Уруш ва ботирлик одоби”) асари шундай ишлардан бири ва ўрнаклисидир.

Асосий қисм

Муаллифнинг ҳаёти ва фаолияти. Фахриддин Муборакшоҳнинг ота-боболари ғазнавийлар саройида, асосан, молиявий масалалар доирасида хизмат қилганлар. Унинг туғилган ери ва санаси юзасидан аниқ маълумот бериш қийин. Муаллиф ўз асарида ғазнавий Баҳромшоҳ (1117 – 1157) замонини эслаши ва манбани ёзиб тугатганида ёши катталигидан нолиганидан келиб чиқиб, у 1150 – 1240 йиллар орасида яшаб ўтганини тахмин қилинади [3, 5, 9, 10].

Фахриддин Муборакшоҳнинг тўлиқ исми ўзи томонидан Муҳаммад Мансур ибн Саид Абул Фараж ибн Ҳалил Аҳмад ибн Абу Наср ибн Ҳалаф ибн Аҳмад ибн Суайиб ибн Талҳа ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Абу Бакр Сиддиқ Қурайший тарзида келтирилади. Муаллиф яна “лақабим Муборакшоҳ, сўралишим (чақирилишим) Мудаббир” дея қўшимча ҳам қилади. Шунинг учун ҳам уни “Фахриддин Мудаббир” деб ҳам чақиришганини ўзи томонидан ёзиб қолдирилган [10].

Демак, унинг келиб чиқиши халифа Абу Бакр Сиддиққа (573 – 634) бориб тақалади. Асарнинг нашрида она томондан келиб чиқишига ҳам ҳам тўхталинган бўлиб, унга кўра катта бобоси ғазнавийлар сулоласининг асосчиларидан Билгатегин эканини айтиб ўтади.

Фаолиятини ғазнавийлар сулоласининг сўнгги ҳукмдорлари саройида бошлаган Фахриддин Муборакшоҳ 1186 йили ғурийлар ҳукмдори Муъизуддин Муҳаммад ибн Сом (1173 – 1206) Мўлтонни эгаллагач, Лоҳурга кетиб, ўша ерда ўзининг “Баҳр ал-ансоб” (“Насаблар денгизи”) асарини ёзади. Умрининг қолган бўлагини эса Дехли султонлигида Қутбиддин Ойбек (1206 – 1211) ва Шамсиддин Элтутмиш қўл остида ўтказади [1].

Фахриддин Муборакшоҳнинг “Уруш ва ботирлик одоби” асаридан ташқари яна бир китоби бизгача етиб келган. “Баҳр ал-ансоб” (“Насаблар денгизи”) асарида турк ва бошқа мусулмон халқларининг келиб чиқиши ва тарихига бағишланган. Унда туркий

уруғлар шажараси баробарида уларнинг мўғул босқинига бўлган сиёсий-ижтимоий аҳволи ҳам баён этилади. “Насаблар денгизи”ида мусулмон ва мусулмон бўлмаган халқлар ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, янги забт этилган ерларда исломий бошқарув тартиби ёритилади [10].

Асар ҳақида. “Уруш ва ботирлик одоби” форс тилида ёзилган. Ўша чоғлар (10 – 12-юзйилликлар) мусулмон оламида ҳужжатлар, асарлар, асосан, араб тилида яратилган бўлсалар-да, салжуқийлар, ғазнавийлар ва Дехли султонлигида иш юритиш ҳамда адабий муҳитда форс тилини ишлатиш бошланган эди [8].

Манба устида изланиш олиб борган туркиялик манбашунос Ясин Текин, матн тилининг қийинлигини (тушунилиши) 12 – 13-юзйилликларда форс тилида асарлар ёзилиш амалиёти тўлиқ шаклланмагани билан асослайди [7]. Бу камчилик мўғуллар, жумладан, элхонийлар тарихчилари Атомалик Жувайний ва Абдуллоҳ Вассофнинг (1265 – 1329 “Тарихи Вассоф” асарининг муаллифи) ишларида ҳам кузатилган. Темурийлар чоғида (1370 – 1501) форс тилида тарих ёзиш кенг кўлам ва изчилликда олиб борилиши натижасида асарлардаги жумлаларни содда ва тушунарли қилиб ёзиш бошланган [6].

“Уруш ва ботирлик одоби” Шамсиддин Элтутмушга бағишлаб ёзилган. Унда келтирилган бағишловда Шамсиддин Элтутмушнинг таҳаллуслари орасида 1229 йили халифа Мустансир 1226 – 1242 томонидан берилган “Носири Амирулмўминин”нинг ҳам тилга олиниши, асар 1229 – 1236 йиллар оралиғида ёзилганини тахмин қилиш имконин беради [10].

Асар муқаддимасида унинг ёзишдан мақсад ҳам қисқача баён этилган: “Хукмдорнинг давлат бошқаруви ва уруш ҳақида билиши зарур бўлган нарсаларни доимо ҳисобга олиб, ушбу мавзуларда келтириладиган маълумотлар ва мисолларни ўқиб, ғафлатга тушмасдан, барчасига тайёр бўлиши учун азм қилинди” [10].

“Уруш ва ботирлик одоби” қадимдан 13-юзйилликкача бўлган тарихий жараёнларни ўз ичига олгани сабаб, Фаҳриддин Муборакшоҳнинг ўзидан олдинги муаллифларнинг асарларидан фойдалангани табиий, албатта. Гарчи у суянган асарлар ва муаллифларни тилга олмаса ҳам, илгари чоғлардаги маълумотларни катта эҳтимол билан Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Асадий Тусийнинг “Гаршаспнома” ёки Умар Хайёмнинг “Наврўзнома”, Кайковуснинг “Қобуснома” ва Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”сидан олгани билан боғлиқ ишораларни асар нашрини амалга оширган Аҳмад Суҳайил Хонсорий унинг кўплаб ерларида пайкаган [10].

Бугунги кунда “Уруш ва ботирлик одоби” асарининг олти нусхаси аниқ. Энг қадимгиси 15-юзйилликда Дехлида кўчирилган ва ҳозирда Британия музейида Pers. 16853 саноғи остида сақланади. Унинг сўнгги икки варағи йўқолган бўлса-да, бироқ барча нусхалар ичида айнан у энг тўлиғи саналади. Бенгал миллий кутубхонасидаги, 16-юзйилликда кўчирилган нусханинг охирида ҳам бир нечта варақлар йўқ [4]. Техрондаги Малик кутубхонасида 5347 саноғи билан сақланувчи, 17-юзйилликда кўчирилган ва муқаддима ҳамда кўплаб бўлаклари йўқотилган нусха ҳам бор. Ҳиндистондаги Рампур кутубхонасида 1798 йили Ҳофиз Ғулом Ҳусайн котиб томонидан кўчирилган нусхаси

сақланади. Шунингдек, асарнинг яна бир нусхаси Техрон университети марказий кутубхонасида 8967 саноғи остида асраб келинмоқда [2, 10].

Асар муқаддима ва 34 бобдан иборат:

Номланиши ва мазмунига кўра бобларни шартли равишда иккига бўлиш мумкин:

- a) давлат бошқаруви, ҳукмдор ва аъёнларнинг сифатлари ҳамда уларга насихатлардан иборат боблар (1 – 7);
- b) бевосита ҳарб иши билан боғлиқ барча жиҳатларни ўз ичига олган боблар (8 – 34).

Иккинчи турдаги боблар, яъни ўша чоғлардаги ҳарб ишининг барча унсурларини қамраб олганлари йигирма саккизтани ташкил этади. Бу бутун асарнинг катта бўлаги эканини ҳисобга олиб, уни ҳарб иши тарихи бўйича муҳим манбалардан дейиш мумкин.

Муаллиф ҳар бир бобнинг бошида исломдан олдинги ва кейинги даврлардаги уруш анъаналари, шунингдек, турк, ҳинд, рум, эронлик ва арабларнинг ҳарбий санъатига оид маълумотларни баён қилади.

Асарда ҳарбий истехкомчилик, қурул-яроғ, бошқарув, ҳарбий тузилмалар, ҳарбий тиббиёт, транспорт, ҳарбий чолғучилик, ҳарбий кўрик ва тайёргарлик, уруш маҳорати ва таъминотига оид масалалар алоҳида бобларда ёки бевосита қайсидир ўринда ёзилган. Ушбу мақолада “Уруш ва ботирлик одоби”да баён этилган масалалардан — ҳарбий кўрик ўтказиш, ўрдугоҳ учун жой танлаш, кўшинларни жанг майдонига жойлаштириш, жангчиларнинг саф тортиши, шунингдек қуруллар ҳамда қалъаларни эгаллаш ва уларни мудофаа қилиш каби мавзулар ҳам қисқача ёритилади.

Асарда кўшин қисмлари ва уларни жанг майдонида жойлаштириш масаласи. “Уруш ва ботирлик одоби” да очик майдонда сафланган кўшинни қандай қисмларга бўлинганлиги билан боғлиқ маълумотлар келади. Бунда мўғул босқинига қадар бўлган анъанавий кўшин қисмлари ёзилган бўлиб, табиийки уларнинг номланиши арабча ва форсчадир.

Унга кўра, муқадимма (مقدمه) – олд қисм, майсара (ميسره) – чап қанот, маймана (ميمنه) – ўнг қанот, қалб (قلب) – жанговар марказ, ўнг ва чап қанотларнинг олд-орқа қисмлари (جناح) (دست راست و جناح دست چپ) деб юритилган [10].

Кўшиннинг муқадимма (مقدمه) бўлинмаси олдинроқда ҳаракатланган, биринчи тўқнашувларга кирган ва ортдагиларга муҳим хабарларни етказиб турган [10].

Фахриддин Муборакшоҳ жанг вақтларида кўшиндаги яна бир жанговар қисм – соқани (ساقه) тилга олади ва асосий бўлим (майсара, маймана ва қалб) дан кейин ҳаракат қилган. Унинг таркибидаги кучлар асосий қисмни қўлловчилар ва, зарурат туғилганда, ёрдам беришларини урғулайди. Соқа таркибида захира кучлари, қўмондонлик ва асосий таъминот ҳам жойлашган [10].

“Уруш ва ботирлик одоби” асарида кўшин қисмлари ва бўлинмалар асосан арабча номлар билан берилган. Бу ҳолат мазкур даврда ҳарбий атамаларнинг катта қисми араб тилидан олингани билан изоҳланади. Бироқ мазкур атамалар мусулмон ўлкаларида кенг тарқалган умумий терминлар бўлиб, ҳар бир халқнинг ўз она тилида шаклланган ҳарбий атамалари ҳам мавжуд бўлган. 13–14-юзйилликлардан бошлаб Туронда кўшин

қисмлари туркийча номлар билан — манғлай (олд қисм), жавонғор (чап қанот), ғул (марказ) ҳамда баронғор ёки буронғор (ўнг қанот) — деб аталган. 13-юзйилликка қадар ҳам шу ёки шунга яқин ҳарбий атамалар мавжуд бўлганини тахмин қилиш қийин эмас, чунки бирор атама бир зумда пайдо бўлиб қолмайди. Манбаларда арабча атамаларнинг қўлланилиши ўша халқ тили ҳам арабча бўлганини англатмайди. Масалан, араб тилини билмайдиган оддий жангчига “майманага ўт” дейишдан кўра, “буронғор” ёки “ўнг қанотга ўт” деб айтиш табиийки тушунарлироқ бўлган [10].

Жангчиларнинг жанг майдонида сафланиши. “Уруш ва ботирлик одоби”да жанг майдонига жангчиларни қай тартибда жойлаштириш ва қайси қуроллар билан қуроллантириш борасида ҳам маълумотлар келтирилади. Бунда жангчиларнинг қайси қурол билан қуролланганлигига қараб ҳар бир қисмнинг қаторларига жойлаштирилган. Унга кўра:

биринчи қаторда сипар (سپر) ва қисқа найза билан қуролланган пиёдалар ва ёйчилар,

иккинчи қаторида жавшан (зирҳли кийим جوشن) ва хифтон (خفтан совут), шамшир (شمشير), қалқон ва найза билан қуролланган пиёдалар,

учинчи қаторида қилич, тиркаш (تركش ўқдон), темир учли таёқлар (چوبهای آهن) ва катта ханжарлар (كاردهای بزرگ) билан қуролланган пиёдалар,

тўртинчи қаторда дарқа (درقه қалқон тури) ва қиличлар билан қуролланган, зирҳ кийинган ўнлик пиёда қўшинлари арифон (ўнлик қўшин عريفان) жойлашганлар [10].

Муаллиф юқоридаги қаторлар ораси кенг бўлиши кераклигини уқтириб, бу барча воқеаларни кузатиш, отликларга йўл очиш ва пиёдаларнинг қаторлар ичига кириб-чиқиши учун муҳимлигини ёзади.

Фаҳриддин Муборақшоҳ жанг майдонида қўшинни жойлаштиришда жангчиларнинг шахсий фазилатларини ҳам эътиборга олиш зарурлигини таъкидлайди. У жангчиларнинг руҳий ҳолати ва фазилатларига кўра уларни тўрт гуруҳга ажратади.

Биринчи гуруҳга муборизони жонбоз (مبارزان جانباز) Ҳаётини хавф остига қўйишдан қўрқмайдиган, жасур ва ботир аскарлар) лар кирганлар. Улар шуҳрат изловчилар бўлганлиги сабабли қийин вазифаларга қўйилган. Уларга кўпинча қўшиннинг ўнг қаноти топширилган [10].

Иккинчи гуруҳ худовандони шекибойи (خداوندان شكيبايى) сабр-тоқатли ва бардошли маъносида) ва урушда туриб берадиганлардан иборат бўлиб, улар соқада жойлашганлар.

Учинчи гуруҳда ўқ-ёйчилар бўлиб, захиранинг таянчи бўлиб хизмат қиладилар. Бу қисмлар ўзларининг қалқонларини олдинга қўйиб, тиззалаб туриб ёйдан ўқ узишган. Уларни чап қанотга жойлаштириш лозим бўлган.

Тўртинчи гуруҳ — муаллиф томонидан оройиши лашкар (آرایش لشکر) қўшиннинг беағи маъносида) дея таърифланиб, уларга аламдорлар (байроқдорлар علمداران) ва мўтрибон (مطربان) лар кирган. Уларга безакли байроқлар, ноғора, найза ва шунга ўхшаш чолғу асбоблари берилган.

Фахриддин Муборакшоҳ давомиди “Яна бир неча жасур ва шижоатли аскар бўлиши керакки, улар қўшинни илҳомлантиради, жангга бўлган қизиқишни кучайтиради ва аскарларни шижоат билан жанг қилишга ундайди” деб ёзади. Асарда бу аскарлар тоифаси марде далер (مرد دلیر), тарзида берилган [10].

Уларнинг ортидан бўна (بنا ҳарбий юкхона, арава), юклар, хазина, ҳарбий бозор, ҳунармандлар марказга яқин ёки ўнг ва чап қанотларда бўлиши керак. Халифлар ўз саркардалари билан бирга жойлашган бўлиши лозим. Ҳайвон етакловчилар, хизматкорлар қуроллари билан ўз жойларида бўлиши керак. Ҳожибон ва хосагон (садоқатли амалдорлар) подшоҳ ва сипоҳсолор яқинида, йўлларни қўриқловчилар билан бирга ўнг қанотда бўлиши керак. Ўқчилар, пистирмачилар, нефт улоқтирувчилар марказнинг чап томонидан ўрин олишган. Юк ташувчилар, қурол ташувчилар ва арқон отувчилар ҳам бир-бирига яқин ерда туришлари лозим. Қўнғироқчилар (ишора берувчилар), кичик найза улоқтирувчилар, манжаник, арродачилар, халқаотувчилар, ўнг томонда жойлашишлари керак бўлган. Ҳайвонларни, отлар подасини, қўй ва сигир тўдаларини лашкардан узоқроқда, орқа тарафда бўлиши насиҳат қилинади. Тош отувчилар эса қўшиннинг турли ерларга жойлашиши маъқулроқ деб ҳисобланган. Лекин шу каби жойлаштириш билан боғлиқ масалаларнинг асоси муаллиф томонидан тушунтирилмайди. Чорва учун озуқа ҳамда оғир юклар эса ҳамманинг орқасида сақланган ва улар билан бирга тўла қуролланган ва жуда эпчил аскарлар бўлиши лозим бўлган [10].

Саркардалар, лашкар оқсоқоллари, донишмандлар, табиблар, подшоҳга яқин кишилар ва мунажжимлар подшоҳ ва бош саркарда яқинида бўлиши керак. Сараланган хизматкорларнинг ўрни ўнг қанотда. Вазир, подшоҳнинг ишончли кишилари орасидан икки доно ва тажрибали киши ҳамда қуролланган соқчилар подшоҳнинг ўнг томонида жойлашади. Ҳарам, хазина, ва қуроллар ҳар доим қўшин марказига яқин бўлган. Подшоҳнинг хизматчилари, хазинаси ва қурол-яроғи ҳар доим марказда бўлиши лозим. Шунингдек, махсус ошхона ҳам улар билан бирга бўлган [10].

Орқа қўшин (соқа) эса ҳар доим аскарларга орқа тарафдан юзланиб, уларни ва ҳарбий юкларни қўриқлаб турмоғи лозим. Агар чап қанотда ҳам лашкар бўлса, тартиб жанг куни қандай бўлса, шундай бўлиши керак. Саркарда оқсоқоллар билан бирга марказдан ўнг ва чап қанотларга юриб, сафлар тартибини ва ҳарбий интизомни кузатмоғи лозим бўлган. Қўриқловчиларга эса бутун лашкар атрофини айланиб юриш буюрилган [10].

Асардаги қуроллар ҳақида. “Уруш ва ботирлик одоби”да 13-юзйилликкача бўлган чоғдаги кўплаб жанговар қуроллар бўйича қимматли маълумотлар берилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Фахриддин Муборакшоҳ қурол-яроғнинг уруш-талашлардаги ўрнини жуда тўғри таърифлаган деб ўйлаймиз: “баъзан икки рақиб сон жиҳатидан тенг бўлмайди, лекин озчилик кўпчиликни енгиши мумкин ва ёй ва ўқдан яхшироқ ва мукамалроқ қурол йўқ” [10].

Муаллифга кўра, ҳарбий қуроллар ичида ўқ-ёйдан яхшироқ ва мукамалроғи йўқ. Мазкур хулоса қуруқ бўлмай, қуйидагича асосланган: “Ёйдан фойдаланиб душманга,

ўғрига, кушга ёки бошқа нишонга отиш мумкин. Умуман олганда, хоҳлаган нарсага қарата отиш мумкин. Бу қурол ҳеч қачон фойдасиз ёки ҳаракатсиз бўлиб қолмайди. Унинг ёрдамида душманни йўқ қилиш ва мағлуб этиш мумкин. Ёй қалъалар, кўрғонларни эгаллаш ва жанг майдонларида қўлланилади” [10].

Ёй ўқини тайёрлаш борасида фикр юритилар экан, балиқ умуртқасидан тайёрланганлари қалқонларни тешиб ўтиши айтилади. Қалқонга (сипар) зарар етказувчи ўқлар – мавдудий (مودودی) Мавдудий ўқлар аниқ бир турдаги нишонлар учун мўлжалланган) ўқлар деб аталган. Мавдудий турдаги ўқлар сипари чўбин (سپر چوبین) ёғочдан тайёрланган енгил қалқон), сипари шушак (سپر شوشک) тери билан қопланган қалқон), сипари найза (سپرنیزه) найза уруши учун махсус мосланган қалқон), сипари чах (سپر چخ) металл қопланган қалқон), сипари кўрг (سپر کرگ) катта ҳажмли қалқон), сипари хаданг (سپر خدنگ) оғир ва мустаҳкам қалқон) номли қалқонларни тешиб ўтувчилар деб асарда келади [10].

Турли ўлкаларда тайёрланган ўқлар бўйича тафсилотларни ҳам диққатдан қочириб бўлмайди. Мисол учун, ҳинд ўқлари ҳақида келтирилган маълумотлар бир мунча қизиқарлидир. “текис эмас, балки шохланган бўлади. Агар кимдир шундай ўқдан жароҳат олса ва у синиб кетса, учининг катта қисми инсон танасида қолади, чиқариш қийин бўлиб, оғриқни кучайтиради ва йиринглашга олиб келади. Тоғли ҳиндларнинг ўқ учлари, асосан, суякдан тайёрланади. Улар ҳар қандай суякни – буқа, бувол, эшак суякларини йиғиб, сопол идишга соладилар ва эшак суюқлигидан фойдаланган ҳолда, бошқа чиқиндилар билан бирга заҳарли модда ҳосил қиладилар. Ёғли суяк бир муддатдан сўнг заҳарли бўлиб қолади, ундан ўқ учлари ясайдилар ва уларни оловда қиздирадилар. Агар шундай ўқ кимнидир жароҳатласа ва унинг бирор қисми танада қолса, у илон заҳри каби таъсир қилади” дейилган [10].

Турон, Хуросон ва Эрон ўқлари, асосан, теракдан ясалган. Бу ўлкалардаги тол ва теракдан ясалган ўқлар енгил бўлганлари сабабли тўғри учиб борганлар, узоққа отмаганлари ҳолда, яқиндаги душманга қарши иш берганлар, нозик ва чиройли кўринишга эга бўлганлар. Ёйнинг “чоч”, “хоразм”, “парвон”, “ғазна”, “курурий”, “лухурий”, “ҳиндий” ва “куҳий” каби турларини санаб ўтган Фахриддин Муборақшоҳ улар ҳар бирининг ўзига хосликлари ва афзалликларига тўхталади. Мисол учун, чоч ёйи бошқаларга қараганда узоққа ўқ отиши билан устун деса, хоразмча ёй қисқа чўзилиши ва катта бурчакларга эга бўлишига қарамай, жароҳатлашдаги самараси урғуланади. Икки ҳудудда ҳам ёй тетигини яшаш учун от терисидан фойдаланилган. Парвончи, ғазничи ва лухурий ёйлар ҳақида асарда маълумот берилмай, куҳий ёй тоғ эчкиларининг оёқ суяклари ва шохларидан тайёрланиши, ҳинду ёйи қамишдан, тетиги қамиш қобиғидан тайёрланиши ҳақида айтилади. Ушбу ўқ узоққа отмайди, аммо афзаллиги яқин масофада кучли жароҳат етказишида бўлган.

Асарда ёй тетигининг тайёрланиши ва турлари ҳақида сўз бориб, унда усталар ҳар бир ёйни икки тетикли қилиб ясаганлар уруғуланади. Ҳар бир тетикка иккита ангуштвона (انگشتوانه) ҳалқа, ёй тетигининг унинг асосига маҳкамланувчи қисми) қўшилган, шунда бири ишламай қолса ёки синса, бошқасидан фойдаланиш мумкин

бўлар эди. Ҳалқалар бир неча хил бўлган: ғозивор (غازى وار), миривор (ميرى وار) ва туркивор (تركى وار) [10].

Асарда ёйчилик маҳорати ҳақида кўплаб насиҳатлар бор. Уларга кўра, тажрибасиз одам тайёргарликсиз ёй отмаслиги, акс ҳолда, тетикни узиб ёки ёйни синдириб қўйиши мумкин; агар бир ёйчи бошқасини саросимага солмоқчи бўлса, “у ўз тетигини бўри терисидан ясаши керак” [10], шунда ёй отиш пайтида унинг овози буғу, сигир ёки от терисидан ясалган ёй товушидан кучлироқ бўлган.

Муаллиф ёй ўқларининг узунлиги ва оддий жангларда қай тартибда ёйдан отиш кераклиги тўғрисида шундай дейди: “Жанг ўқи узунлиги тўққиз муштан иборат бўлиши керак. Баъзи усталарнинг айтишларича, улоктириладиган ўқнинг узунлиги қўлтиқ остидан кўрсаткич бармоқ учигача бўлиши лозим. Бошқа ривоятларга кўра, у елкадан ўрта бармоқ учигача ўлчанади. Яна бошқа маълумотларга кўра, икки муштни олдинга чўзиб, чап тирсакдан бошланиб, ўнг тирсак учигача тенг бўлиши керак (тахминан 1 метр). Бир таёқча узунликдаги ўқ давлат душманларини ўлдиради ва урушда ғалабага олиб келади” [10].

Ёйчилар маҳорати ҳақидаги ўғитлардан сўнг тарихдаги ушбу масалага боғлиқ бўлган воқеалар ва ривоятлардан мисоллар келтирилади. Фахриддин Муборакшоҳ ўқ-ёй билан боғлиқ ривоят ва воқеаларни асосан Бухоро ва Самарқанд мерганлари мисолида баён қилади. Биринчи ривоятда сомонийлар саркардаси Фойиқ (сомонийлар сулоласининг 10-юзйиллик охиридаги йирик ҳарбий саркарда ва амалдори) Самарқанд амирларини сомоний ҳукмдори Нух иккинчи ибн Мансурга (976 – 997) бўйсундириш мақсадида қўшин билан шаҳар томон юриш қилади. У музокара учун Самарқанд томонига чопар юборган пайтда, шаҳар тарафидан чиққан моҳир мерган — ҳунарманд киши томонидан отилган ўқ чопарнинг оғзида турган мусиқа асбобининг тешигидан кириб, энсасидан чиқиб кетади. Ушбу ҳодиса самарқандлик мерганларнинг ўта юқори маҳоратини яққол намоён этувчи воқеа сифатида келтирилади.

Туронлик мерганлар ҳақидаги иккинчи ривоятда, битта ўқ туфайли салжуқий Тўғрул (1038–1063) ва Чағрибек ((тахм. 989–1060) — салжуқийлар сулоласи асосчиларидан бири, Тўғрулбекнинг укаси) мағлубиятга учраб, Хуросон томонга чекинишга мажбур бўлганлари келтирилади. Воқеа Бухоро яқинидаги Харомитен қишлоғида содир бўлади. Бу маскан моҳир мерганлари билан машҳур бўлиб, ғурийлар (бугунги Афғонистон ҳудудида 1148 – 1215-йилларда мавжуд бўлган мустақил султонлик) ушбу ҳудудни эгаллаш учун жанг олиб борганлар.

Қишлоқ дарвозаларига яқинлашган ғурийлар талон-тарожга ҳозирлик кўраётган пайтда, уларнинг сафида совут кийган бир туркман боғ эшигини суғуриб олиб, уни қалқон сифатида тутган, унинг ёнида эса Тўғрулбек ва Чағрибек турган. Шу лаҳзада Абдул Самад Камонгир исмли бухоролик мерган томонидан отилган ўқ эшикдаги тешик орқали ўтиб, салжуқий аскарнинг кўксига санчилган ва орқасидан чиқиб кетган. Натижада у ҳалок бўлади. Салжуқийлар эса Бухорони эгаллашдан воз кечганлиги айтилади.

Кейинчалик Абдул Самад Камангир бу ҳодисани ўзи шундай изоҳлаган: ўк эшикдаги тешикдан тушаётган қуёш нури орқали аниқ нишонга йўналтирилган бўлиб, ўкнинг эшик, совут ва танани тешиб ўтгандек кўриниши аскарлар орасида кучли руҳий зарба ва ваҳима уйғотган.

Манбадаги қилич (تیغ) ҳақидаги маълумотлар ҳам ўта қимматлидирлар. Унинг келиб чиқишини афсонавий ҳукмдор Жамшид билан боғлаган [10]. Фахриддин Муборақшоҳ қилич бошқа қуроолларга қараганда кўпроқ кўрқинчли ва ҳайбатли, жангчилар ва ботирлар қуроли эканини алоҳида урғулаб кетган. Энг муҳими, “Уруш ва ботирлик одоби”да қурооллар тарихини ўрганувчилар учун ўта керакли гувоҳлик – жанг майдонининг бош қуроли саналмиш қиличнинг 11 тури бўйича баёнлар бор:

1. чиний (چینی);
2. русий (روسی);
3. хазарий (خزری);
4. румий (رومی);
5. фарангий (فرنگی);
6. яманий (یمانی);
7. сулаймоний (سلیمانی) ёки билмоний (بیلمانی);
8. шоҳий (شاهی);
9. аълоий (علایی);
10. ҳиндий (هندی);
11. кашмирий (کشمیری) [10].

Ўнга яқин турининг беағи ва қимматбаҳолиги туфайли қадрланишини урғулаган муаллиф юқорида келтирган бошқа қилич турларининг бирортасига батафсил тўхталмайди. Чидамлилиқ борасида Хуросон ва Ироқ қиличларига тенг келадигани бўлмагани, лекин уларни ишлаб чиқишда безакка муҳим эътибор берилмагани ёзилган, холос [10].

Қиличларга бағишланган қисмдан кейин жанговор қуроолларнинг бошқалари номлари ва уларга хос баъзи маълумотлар келтирилади.

Қарожурий (قراچوری) Асар нусхаларида қалачурий (قلاچوری) йўсинида ҳам келади) – турклар ишлатадиган қуролидир. У қиличдан узунроқ. Ундаги эгри чизик зарба берганда сирпанмаслиги учун ишланган. Синиб қолса, уни ҳам найза, ҳам қилич сифатида ишлатиш мумкин бўлган.

Ночих (ناچخ жанговар болта) – подшоҳларнинг қуроли. У ҳам дўстлар, ҳам душманлар билан курашиш учун зарурдир дейилади. Дўстга ночихнинг тўмтоқ қисми билан урилади, душманга эса қилич учи билан зарба бериш керак бўлган.

Дашна (دشنه қисқа, ингичка ва тўғри ханжар) – жасур кишилар, шунингдек эпчил ва ўғрилар қуролидир.

Катора (کتارا иккала томони тигли қилич) – жасур ва эпчил кишилар ҳамда ўғрилар қуролидир.

Асарда яна турли хил қуроллар ҳақида гап боради. Лекин уларнинг аксарияти урушларда кам қўлланувчилар ёки бошқа турдаги юмушлар учун ишатилинган. Мисол учун экин-текинчилик ёки чўпонлар ишлатувчи қуроллар шулар жумласидандир.

Хулоса ўрнида Фахриддин Муборакшоҳнинг “Уруш ва ботирлик одоби” асари мўғуллар босқинига қадар бўлган давр ҳарб ишига бағишланган форс тилидаги илк манба эканлигини айтиш зарур. Унда ҳукмдор ва вазирларнинг сифатлари, давлат бошқарувидаги ўрни, ташқи алоқаларни олиб бориш каби ҳарб ишига оид бўлмаган, лекин ўша давр учун муҳим бўлган жиҳатларнинг ёритилиши асарнинг қийматини янада оширади.

Асарда дунё халқларининг ҳарб ишидаги барча жиҳатлари, отлар, қурол-яроғ, маҳорат, мудофаа-истехкомчилик, муҳандислик, тиббиёт ва таъминот масалалари ёритилган маълумотлар талайгина.

Шунингдек, муаллиф ёритмоқчи бўлган масалага тарихий воқеаларни тўғри мисол билан бера олган. Асарда нафақат мусулмон халқлари орасидаги ҳарбий иш ҳолати, балки Қадимги Юнон, Византия, Хитой ва Ҳиндистоннинг ҳарбий санъати ва ҳарбий фикри бўйича ҳам чуқур билимларга эга эканлигини кўрсатади.

Асардан олиш мумкин бўлган ҳам фалсафий, ҳам инсоний жиҳатлар жуда кўп. У ҳарб ишига бағишланган асар бўлса-да, ҳеч қачон уруш қилиш яхши эмаслиги кўп жойда келтирилган. Уруш ва жанг – ҳақиқат ва адолат учун сўнгги чора сифатида асарда таърифланади.

Foydalanilgan adabiyotlar / Исползованная литература / References

1. “Fakhr-i Mudabbir”. Islam, Judaism, and Zoroastrianism. Encyclopedia of Indian Religions. 2018. P. 221 – 222.
2. Ananiasz Zajaczkowski. Le Traité Iranien de l'Art Militaire: Ādāb al-Ḥarb wa-sh-Shajā‘a du XIIIe siècle. Warsaw. 1969.
3. Bosworth E. The Later Ghaznavids: Splendour and Decay. New Delhi. 1977.
4. Herman Yethé. Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office. Volume 1. London. 1903.
5. Michael O’neal. “Fakhr-i Mudabbir”. Islam, Judaism, and Zoroastrianism // Encyclopedia of Indian Religions. 2018.
6. Mustafa Kara. Ādābu’l-harb ve’ş-şecā’a adli eserin ilk edi bölümünün çevirisi ve değerlendirmesi. Ankara. 2021.
7. Yasin Tekin. Edebiyat, Tarih ve Hadis Üçgeninde Bir Siyâsetnâme Olarak Ādābü’l-harb ve’ş-şecā’a // İlahiyat Akademî. Haziran. 2025. sayı. 67-92.
8. Нажмутдинова У. Военная лексика сочинения “Адаб ал-харб ва-ш-шоджаат” Мубаракшаха (XIII в.). Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Душанбе. 1991.
9. علی نویدی ملتی. بهسی در باب بحر الانساب مبارکشاهی و مولیف آن. تهران. ۱۳۹۳.
10. فخرالدین مبارکشاه. آداب الحرب و الشجاعة. تهران. ۱۳۴۶.